

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.21>
УДК 94(477)"189/191":[37.091.12:005.963.3]:658

Оксана ДРАЧ,

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Doctor of History, Professor,
Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan
University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

**Фабрично-заводське виробництво
у фокусі освітніх екскурсій
учнівства України кінця 19 — початку 20 ст.**

Стаття розглядає освітні екскурсії учнівства України на фабрично-заводські виробництва кінця 19 — початку 20 ст. Наголошено, що в умовах стрімких змін індустріальної доби вони стали новаційною формою навчального процесу. Школа мала виводити до реального життя, тому важливим елементом діяльності гімназій і спеціально-професійних закладів стало ознайомлення учнів з устроєм промислового виробництва. Екскурсії на підприємства сприяли обізнаності щодо технологічних процесів, організації праці, завдань інженерно-технічного персоналу і робітників. Прихованими від очей екскурсантів лишалися взаємовідносини між адміністрацією і колективом, повсякдення робітників. Проте учнівські екскурсії стали дієвою формою співпраці між фаховими навчальними закладами й керівництвом промислових підприємств України модерної доби.

Ключові слова: промисловість, фабрично-заводські підприємства, робітники, освітні екскурсії, учнівство, навчальні заклади.

**Factory and Plant Production in the Focus
of Educational Excursions Undertaken by Ukrainian Students
in the Late 19th — Early 20th Century**

Currently, it has been defined as a task of Ukrainian schools to motivate students to pursue studies in natural sciences and engineering. The aim of this article is to examine educational excursions undertaken by Ukrainian students to factories and plants in the late 19th — early 20th century. The source base of the research includes periodical press materials, documents from educational institutions and reports of the Kyiv Educational District Trustee. The study employs the methods of new social history, gender history and the history of everyday life in the context of decolonizing Ukraine's past in the imperial era. It has been shown that educational excursions emerged as an innovative form of enhancing students' learning and cognitive activities amid the rapid social and technological changes of the industrial age. Schools were expected to connect students with real life, professional skills, and practical activities. Factories and plants became excursion destinations for students of gymnasiums (male and female secondary schools) as well as specialized vocational institutions. The article highlights the considerable potential of educational

excursions to industrial enterprises which promoted awareness of technological processes, labor organization and the responsibilities of engineering and technical staff, as well as production workers. At the same time, certain aspects of relations between management and workers, and the everyday life of factory employees, remained concealed from the visitors.

The study demonstrates that students' excursions functioned as a form of cooperation between professional educational institutions and the leadership of industrial enterprises in late imperial Ukraine. In such a way the subjects of the educational process established links with the surrounding social environment and ensured solid and comprehensive practical training in physics, mathematics, and natural sciences. There were educational excursions for the managers of factory and plant enterprises, which served as a platform for demonstrating achievements, informing the local community, enhancing their own image and competitiveness, and providing opportunities for implementing social patronage for school youth.

Keywords: industry, factories and plants, life, workers, educational excursions, students, educational institutions.

Українські суспільні реалії пов'язані зі світовими трендами. Протягом останніх років у документах МОН України періодично згадують проблематику «інноваційних спеціальностей», професійної орієнтації школярів, зв'язку вищої школи з роботодавцями реального сектора економіки. Нині профільний міністр визнав, що причини низького вступу до закладів вищої освіти на інженерні та природничі спеціальності закладаються в середній школі. Таким чином концептуальним завданням загальноосвітньої школи визначено «закохати» дітей у ці галузі знань¹.

В освітянській громаді засвідчують проблеми змісту шкільної природничої освіти в Україні, де панує теоретичність, перевантаженість фактами, відірваність від практики. Врешті-решт учнівство втрачає мотивацію вивчати щось «абстрактне і книжне» в нинішньому світі інформаційних технологій².

Активізація міжнародного співробітництва з розбудови ефективної планетарної освіти наразі робить злובоденним переосмислення національної освітньої системи, складником чого мають стати раціональні підходи з освітньої минувшини України. Зважаючи на те, що індустріальна епоха кінця 19 — початку 20 ст. позначилася не лише розбудовою фабрично-заводської промисловості, прогресуючою урбанізацією, а й потужним розвитком закладів освіти від початкового до вищого рівня, з виразною динамікою саме жіночої школи, актуальним є звернення до наявних практик додання викликів освітнього середовища.

Окремі аспекти проблематики освітніх екскурсій відображено в роботах українських науковців. Питання розвитку екскурсійної справи в Україні модерної доби розглянуто на матеріалах

спеціалізованої періодики³. Деталізовано підходи до учнівських екскурсій, роботу екскурсійних комісій при навчальних округах, напрацювання української громадськості в цій сфері.

Історичний досвід організації екскурсій в освітніх закладах України пізньої імперської доби актуалізовано в контексті студіювання надбань вітчизняної моделі шкільництва і виховання⁴. Здійснено огляд навчальних екскурсій як дидактичного засобу в різних імперських навчально-виховних закладах та їхнього освітнього потенціалу.

Нині для вивчення освітніх екскурсій українські дослідники продуктивно застосовують локальний підхід. Напрацьовано особливості навчальних екскурсій київського учнівства в роки Першої світової війни⁵. На матеріалах чоловічих гімназій Києва модерної доби переосмислено освітні екскурсії як складник учнівського повсякдення⁶. Доведено, що гімназисти вивчали минувшину Києва досить дієвим дидактичним методом, а саме через особисту участь в історико-культурних екскурсіях містом⁷.

Зважаючи на доробок попередників, маємо підстави констатувати, що проблематика ознайомлення учнівської молоді України з фабрично-заводською дійсністю під час освітніх екскурсій кінця 19 — початку 20 ст. лишається недостатньо

¹ Лісовий: причина низького вступу на інженерні спеціальності — в школі. *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/school/95592/> (дата звернення: 28.09.2025).

² Захарін С. Чи винна школа, що «інженерні» спеціальності втратили популярність? *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/blogs/95610/> (дата звернення: 30.09.2025).

³ Грибанова С. Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 103–111.

⁴ Наровлянський О. Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX — початок XX століття). *Історико-педагогічний альманах*. 2017. Вип. 2. С. 26–30.

⁵ Бетлій О.В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 35–41.

⁶ Калінін І. Історичні екскурсії гімназистів чоловічих гімназій Києва у модерну добу. *Етнічна історія народів Європи*. 2024. № 74. С. 149–159. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.74.15>; Калінін І. Становлення екскурсійної діяльності в чоловічих гімназіях модерної доби в контексті повсякдення. *Етнічна історія народів Європи*. 2025. № 76. С. 64–75. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2025.75.09>

⁷ Калінін І. Історичні екскурсії... С. 156.

вивченою; окремі набутки з тематики містять винятково загальноімперські узагальнення, отже потребують належного критичного перегляду. Таким чином є потреба заповнити наявну лауну наукового знання.

Метою статті є вивчення освітніх екскурсій учнівства України на фабрично-заводські виробництва кінця 19 — початку 20 ст. Основну увагу приділено з'ясуванню спектра й потенціалу заходів, реалізованих освітніми закладами Київського навчального округу.

Джерельною базою дослідження слугують матеріали періодичної преси з інформацією про екскурсійні заходи, документи навчальних закладів щодо реалізованих освітніх екскурсій, представлені у звіті попечителя Київського навчального округу.

Методологічні підходи дослідження визначила актуальна нині теза європейських дослідників про переосмислення соціального в історії освіти, оскільки суспільство формує освіту, а освіта формує суспільство⁸.

Передумови поширення освітніх екскурсій. Однією з форм інтересу й уваги до навкружного життя в європейських державах та Україні став потужний розвиток прикладного наукового знання і природничих наук, особливо помітний серед поколінь інтелектуалів доби модерних реформ 1860-х років. Оволодіння науковим знанням стало невід'ємним критерієм «передової» людини. Широке просвітницьке прагнення громадськості були націлені на реалізацію європейських форм цивілізації в Україні імперської доби.

Серед освітніх реформаторів другої половини 19 ст. наявна когорта педагогів-прогресистів, які обстоювали не лише розбудову більш досконалої освітньої моделі в державі, а й оновлення засадничих принципів функціонування гімназійного й університетського навчання. До таких належав попечитель Київського навчального округу М. Пирогов (1858–1861), що обстоював ідею практико-орієнтованої педагогічної підготовки вчителів нижчих і середніх навчальних закладів, реалізацію якої запропонував Раді Університету Св. Володимира й директорам Першої і Другої чоловічих гімназій Києва⁹. Відтоді пріоритетним напрямом керівництва стає розв'язання завдань модернізації форм і змісту освіти учнівської молоді загальноосвітніх закладів. Саме такою новаційною та дієвою формою вдосконалення

навчально-пізнавальної роботи закладів середньої і вищої школи в умовах стрімких соціальних змін та впровадження науково-технічних винаходів стали освітні екскурсії.

Представники громадськості та прогресивної педагогіки зважали не лише на європейські досягнення дидактики й освітніх методик, а й на інтенсивний промисловий розвиток держави, що актуалізувало підготовку компетентних випускників загальноосвітніх закладів із широким кругозором і навичками до подальшого самовдосконалення та самоосвіти, зокрема й у сферах технологій, виробництва й підприємництва. Досить відчутним був колосальний прогрес наукового знання і його застосування, що став одним із важливих чинників тогочасного життя¹⁰.

Представники педагогічної науки наголошували, що освіта не має обмежуватися традиційними завданнями шкільного навчання — допомагати учням виробляти чіткі та зрозумілі уявлення і поняття. Такий підхід визнали обмеженим у модерну добу, оскільки він був лише підготовкою здобувачів освіти до самостійної роботи. Школа мала виводити учнів до реального життя, до опанування професії чи виду діяльності. Допомогти педагогічному персоналу реалізувати актуальні завдання під час шкільного викладання дисциплін були покликані освітні екскурсії¹¹.

Міністерські циркуляри роз'яснювали керівникам закладів освіти бажаність організації просвітницьких екскурсій для учнів й учениць під час літніх і різдвяних вакацій з метою їх ознайомлення з історичними місцями, пам'ятками, святинями, музеями, відомими фабриками й заводами¹². Усі ці заходи були спрямовані на найширше охоплення учнівської молоді екскурсіями з метою піднесення її освітнього й культурного рівня¹³.

Ще одним чинником поширення екскурсійної роботи зі школярами були ознайомлення їх із реаліями навкружного життя, поглиблення поінформованості щодо подальших можливостей самореалізації після закінчення закладу середньої освіти, допомога із вибором майбутньої професії. Здійснені на початку 20 ст. дослідження ідеалів учнівської молоді виявили переважання серед них громадсько-трудових ідеалів, але позначили наявні проблеми. Зокрема, гімназистки у більшості не знали способів реалізації своїх життєвих

⁸ Westberg, J., & Primus, F. (2023). Rethinking the History of Education: Considerations for a new social history of education. *Paedagogica Historica*, 2023, No 59(1), pp. 1–18. <https://doi.org/10.1080/00309230.2022.2161321>

⁹ Див. детальн.: Драч О. Докорінна реорганізація...»: попечитель М.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу. *Київські історичні студії*. 2021. № 2(13). С. 6–14. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>.

¹⁰ Вернадский В.И. Письма о высшем образовании в России. *Региональные перспективы*. 2001. № 1(14). С. 3.

¹¹ Школьные экскурсии, их значение и организация / под ред. Б.Е. Райкова. Санкт-Петербург: Тип. Б.М. Вольфа, 1910. С. 2.

¹² Циркуляр Министерства народного просвещения о физическом развитии учащихся (10 июня 1904 г.). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1904. Ч. CCCLIV. С. 99.

¹³ Грибанова С. Матеріали періодичних видань... С. 106.

планів, не були поінформовані щодо видів діяльності, зокрема інженерно-технічних, агрономічних, економічних, доступних на той час жінкам¹⁴. Не менш важливим складником освітніх екскурсій визнали вивчення актуального духовного й соціального життя під час здобуття освіти¹⁵. Звернути на це увагу змушували психологічні проблеми учнівської молоді, серед якої на початку 20 ст. поширилися випадки свідомого самогубства, зокрема й через «гімназійну рутину»¹⁶.

Педагоги, громадські діячі, службовці органів місцевого самоврядування постійно обговорювали набутий досвід реалізації освітніх екскурсій. Принагідно підкреслимо, що екскурсії на фабрики й заводи в 1916 р. визнано одним із важливих типів навчальних екскурсій у загальноосвітніх закладах¹⁷.

Освітні екскурсії на фабрично-заводські виробництва: чоловічі навчальні заклади. Освітні екскурсії як новаційний дидактичний і практико-орієнтований засіб поширилися у чоловічих середніх навчальних закладах Києва. Значущість таких заходів, націлених на розширення кругозору вихованців закладів новітньої індустріальної епохи, засвідчується їх відображенням на шпальтах місцевої преси. Наведемо кілька прикладів задля узагальнення вектора практичного спрямування освітніх екскурсій учнівської молоді.

Приміром, на початку жовтня 1900 р. учні VI класу Київського комерційного училища у супроводі директора закладу Олександра Вебера¹⁸ й викладача хімії та товарознавства Лева Лунда¹⁹ оглянули сірникову фабрику Івана Кузнецова²⁰ і кахельний завод Йосафата Анджейовського²¹ на Кирилівській вулиці.

¹⁴ Рыбников Н. Идеалы гимназисток. Москва: Тип. «Мысль», 1916. С. 46–47.

¹⁵ Школьные экскурсии... С. 6.

¹⁶ Кривонос Т.Л. «На помощь молодежи». Сборник статей, писем и заметок о студенческой нужде и самоубийствах учащихся. Киев: Тип. С.Г. Слюсаревского, 1910. С. 49.

¹⁷ Калінін І. Становлення екскурсійної... С. 69.

¹⁸ Вебер Олександр Федорович був директором Комерційного училища Києва протягом 1898–1903 рр.; опісля — столоначальник Департаменту торгівлі та мануфактур; з 1904 р. — окружний інспектор навчальних закладів Міністерства фінансів.

¹⁹ Лунд Лев Львович — педагог, член Київського товариства природодослідників; редактор «Записок Київського відділу Російського технічного товариства цукрової промисловості» (1889–1905).

²⁰ Кузнецов Іван Федорович — купець, засновник (1893) і власник сірникової фабрики «І.Ф. Кузнецов і К^о» у Києві на вул. Кирилівська, 76.

²¹ Анджейовський (Анджейовський) Йосафат Антонович (Антонійович) — інженер-хімік, купець 2-ї гільдії, походив зі старовинного польського шляхетського роду, батько брав участь у Польському повстанні 1830–1831 рр. Скінчивши гімназію (1868), студював у Швейцарії керамічну справу, здобув фах хіміка-технолога. У 1875 р. за-

Перше фабричне виробництво розташовувалося в Києві за адресою Кирилівська, 76, друге — Кирилівська, 64. Принагідно зауважимо щодо локації виробництв, які відвідали екскурсанти. Вулиця Плоська в Києві, відома з XVII ст. як шлях від Подола до київських передмість — Куренівки й Пріорки, у 1869 р. отримала назву Кирилівська на честь Кирилівського монастиря, заснованого ще в середині XII ст. Саме там, на околиці міста, у добу індустріалізації зростали промислові підприємства. Поступово вулиця Кирилівська перетворювалася на осередок Куренівської промзони, а Київ — з колишнього невеликого губернського міста й центру духовно-релігійних святинь православних — на великий промисловий центр. На 1914 р. населення Києва становило 520 500 осіб, тобто зросло більш ніж удвічі від 1897 р.²²

Якими ж були обсяги виробничих потужностей зазначених підприємств Києва? На 1900 р. кахельний завод Й. Анджейовського мав річну прибутковість 9 200 руб. і 28 найманих робітників. Заявлений дохід сірникової фабрики І. Кузнецова становив 30 900 руб. із чисельністю робітників — 101; за десять років прибутковість зросла до 49 979 руб. з 98 робітниками²³.

Під час огляду цих промислових підприємств екскурсанти ознайомилися з технологічними процесами на обох виробництвах. Як зауважив місцевий кореспондент, «особливий інтерес у юнаків викликав огляд сірникового заводу, де екскурсанти мали можливість детально ознайомитися з усіма етапами виготовлення сірників»²⁴. До того ж власник фабрики купець І. Кузнецов виявив гостинність до візитерів із комерційного училища й запропонував їм сніданок після огляду виробництва.

Підкреслимо, що адміністрація Київського комерційного училища — закладу, організованого Київським купецьким товариством, — надавала значної ваги освітнім екскурсіям вихованців на фабрично-заводські виробництва під час підготовки здобувачів освіти до майбутньої роботи за фахом. Уже в листопаді 1900 р. старшокласники закладу в супроводі вищезазначеного директора училища О. Вебера й викладача Л. Лунда на вихідні

початкував власне виробництво кахлів у Польщі. За три роки переїхав до Києва, де у 1879 р. придбав садибу на розі вул. Кирилівської та Заводської і отримав дозвіл на зведення глино-випалювального заводу. (Смолій Ю. Кахельний і майоліковий завод Йосафата Анджейовського в Києві: власники, виробництво, каталоги. Студії мистецтвознавчі. 2012. № 4. С. 159.)

²² Економічна історія України / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 53–54.

²³ Список фабрик и заводов Европейской России. Санкт-Петербург: Тип. В. Киришбаума, 1903. С. 358; Список фабрик и заводов Российской империи / под ред. В.Е. Варзара. Санкт-Петербург: Тип. В. Киришбаума. 1912. С. 733.

²⁴ Екскурсія. *Киевлянин*. 1900. 4 октября. № 275. С. 3.

вирушили до Бердичіва для огляду цукрового й шкіряного заводів. Принагідно нагадаємо, що підприємства харчової промисловості, представлені передусім цукровими заводами, розвивалися швидкими темпами. Від 1901 до 1917 років виробництво цукру-піску в Україні становило 78–85 %, цукру-рафінаду — 73–75 % загальноімперського виробництва. На 1914 р. діяло 210 цукрових заводів, де працювало 129 256 робітників²⁵.

Першою в плані учнівського візиту була екскурсія до нововідкритого 1900 р. цукрового заводу, організованого у формі акціонерного товариства «Бердичівський цукровий завод». Обсяги готової продукції підприємства становили: цукру-піску 106 900 пудів, патоки — 29 000 пудів на рік. Заявлена прибутковість Бердичівського цукрового заводу — 471 000 руб., чисельність робітників — 446 осіб²⁶. Щойно зведений цукровий завод вирізнявся останніми технічними новачками й модерними виробничо-технологічними процесами. Детальний огляд підприємства учнями проходив у супроводі заводського інженера-технолога, який ознайомив прибулих з усіма етапами й специфікою виробництва. До навчального візиту екскурсантів із Києва увійшло ще оглядання ланів поблизу заводу, зрошуваних спеціальними механізмами й удобрюваних жомом.

Другим у плані завданням навчальної екскурсії був огляд місцевого шкіряного заводу Шленкера, де старшокласники комерційного училища занурилися в процеси обробки шкіри, а також випуску готової продукції з натуральних матеріалів. Зазначене виробництво належало до найбільших шкіряних заводів України, було засноване ще 1875 р. на хуторі Бараній Острів Бердичівського повіту. На 1900 р. на заводі виготовляли видублених товарів на 703 600 руб., лакованої шкіри — 139 300 руб., супутньої продукції — 29 600 руб. Щорічний обсяг валової продукції шкіряного заводу Шленкера дорівнював 872 500 руб., який виробляли 399 найманих робітників²⁷.

Наголосимо, що ставлення керівництва фабрично-заводських підприємств до освітніх екскурсій учнів, які після випуску із закладу поповнювали лави кваліфікованих фахівців у сфері комерції та фінансів, було досить сприятливим. Зокрема, адміністрація цукрового заводу подбала про організацію харчування київських екскурсантів, яким було запропоновано чай, а на кінець візиту — повноцінний обід. Отже, допитливі учні комерційного училища зі своїми

наставниками повернулися до Києва неголодними й задоволеними цікавою поїздкою²⁸.

Маємо констатувати, що просвітницька робота з учнівською молоддю, як і будь-яка форма громадської діяльності, трималася на ентузіастах. Одним із таких був вищезазначений викладач Київського комерційного училища Л. Лунд. Він опікувався поширенням практичної обізнаності старшокласників професійних навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству фінансів і Київському купецькому товариству, із організацію виробництва на фабрично-заводських підприємствах регіону й поза ним.

Приміром, учнів випускного класу торгової школи імені М. Терещенка²⁹ викладач Л. Лунд супроводив на освітню екскурсію до Київського пивоварного заводу. Підприємство функціонувало в Києві з 1873 р. у вже згадуваній Куренівській промзоні на вулиці Кирилівській, 41. На 1900 р. обсяги виготовленої заводом продукції становили: пива — 299 500 відер, меду — 3 800 відер (переробляли ячменю 60 000 пудів); річна прибутковість дорівнювала 362 700 руб.; чисельність робітників — 160 осіб³⁰. У повідомленні про учнівський візит на шпальтах місцевої преси від імені Комітету товариства поширення комерційної освіти Києва кореспондент висловив подяку адміністрації заводу в особі директора-розпорядника О. Термена³¹ за можливість огляду й детальне ознайомлення майбутніх фахівців із технологічними потужностями виробництва³².

Ініціативу освітніх екскурсій для учнів підхопила й адміністрація Першої чоловічої гімназії Києва — одного з найдавніших і найпрестижніших закладів середньої освіти в регіоні. Зокрема, у червні 1901 р. 28 гімназистів старших

²⁸ Образовательная экскурсия. *Киевлянин*. 1900. 6 ноября. № 308. С. 2.

²⁹ Терещенко Микола Артемієвич (1819–1903) — знаний підприємець, цукрозаводчик, землевласник, благодійник. Народився у Глухові Чернігівської губернії, походив з родини купця 1-ї гільдії, скінчив Глухівське повітове училище. Його підприємливість сприяла особистому збагаченню, громадській авторитетності (20 років очолював самоврядування м. Глухова) й активності (жертвував кошти на просвітницькі проекти). З 1875 р. проживав у Києві, де займався освітнім благодійництвом і меценатством, інвестував у зведення міських громадських будівель. Мав чин таємного радника, почесний громадянин Києва.

³⁰ Список фабрик и заводов Европейской России. С. 539.

³¹ Термен О.Ф. — інженер, який будував завод, був членом правління «Товариства Київського пивоварного заводу», а також працював на посаді директора. У подальшому — власник машинобудівного заводу в Києві.

³² Образовательные экскурсии. *Киевлянин*. 1901. 9 декабря. № 310. С. 3.

²⁵ Економічна історія... С. 19.

²⁶ Список фабрик и заводов Европейской России. С. 535.

²⁷ Там же. С. 425.

класів на чолі з директором закладу І. Посадським-Духовським³³ і викладачем Д. Ізвековим³⁴ здійснили подорож на Кавказ. Маршрут 40-денної екскурсії було ретельно розроблено адміністрацією закладу. Передбачено рух мандрівників водним і залізничним транспортом, у горах — пішим ходом. Зокрема, від Києва до Катеринослава гімназійне товариство дісталось пароплавом по Дніпру, далі — від Катеринослава до Північного Кавказу — залізницею до Мінеральних Вод. Тамтешня програма передбачала відвідини міст-курортів: Кисловодськ, Єсентуки, П'ятигорськ, Железноводськ. Наступним етапом екскурсії був Владикавказ і рух Військово-Грузинським шляхом з відвіданням міст Тифліс, Баку, Батумі. Останній етап передбачав подорож Чорним морем (Сухумі, Новий Афон, Бахчисарай), а потім повернення через Катеринославо до Києва³⁵.

Під час мандрівки екскурсанти зупинилися в Катеринославі, де протягом двох днів знайомилися з індустріальним містом і його пам'ятками. Вони здійснили навчальний візит на Олександрівський Південно-Російський металургійний завод Брянського акціонерного товариства, що функціонував з 1887 р. До речі, від нього веде свою історію Дніпровський металургійний завод. На 1900 р. підприємство було обладнано 151 паровою машиною на 26 913 кінських сил; діяли 5 доменних печей гарячого дуття, 140 коксових печей, 65 мартенівських, кілька комплектів прокатних станів, центральна електростанція. Завод щороку виплавляв 9 041 450 пудів чавуну, 6 614 747 пудів сталі та заліза. У виробничому процесі чавуноплавильного, сталеливарного і рейко-прокатного заводу було задіяно 7 141 робітників³⁶. Особливий інтерес в екскурсантів викликала прокатка рейок і телеграфних дротів. Вони також

мали нагоду докладно ознайомилися з доменною піччю та її роботою. Одноденну освітню екскурсію гімназистів престижного навчального закладу Києва на металургійне виробництво підсумувала вечерея, запропонована її учасникам адміністрацією заводу.

Подальша мандрівка екскурсантів на Кавказ продовжилася в комфортному пудманівському вагоні, наданому начальником Катерининської залізниці інженером Філоненком. Розглянемо їхні візити на промислові підприємства кавказького регіону.

У Батумі екскурсанти оглянули величезні чайні плантації та чайну фабрику Удільного відомства, розташовані поблизу міста. Також мандрівники здійснили екскурсію на велике підприємство Каспійсько-Чорноморського нафтопромислового й торговельного товариства Ротшильда, що спеціалізувалося на виготовленні бляшаних і дерев'яних ящиків, у які відразу розливали гас і вантажили на судна.

Зазначене заводське виробництво функціонувало в Батумі з 1883 р. На 1900 р. на заводі виготовляли бляшанкову тару загальною вартістю 1 474 700 руб., дерев'яні ящики — на 861 700 руб. Серед виробничих ресурсів, які переробляло підприємство, позначені матеріали білої бляхи — 700 000 пудів і ялинові дошки — 40 000 куб. метр. Щорічний обсяг валової продукції заводу Ротшильда дорівнював 2 431 400 руб. Чисельність робітників великого промислового підприємства становила 947 осіб, у 1903 р. — 1200 осіб³⁷. Потужне заводське господарство зумовило значний інтерес прибулої київської молоді, зокрема особливу цікавість і здивування викликали інноваційні інженерні удосконалення та технології виготовлення, що забезпечили повну механізацію виробничих процесів підприємства.

Наголосимо, що педагогічний колектив Першої чоловічої гімназії Києва провів ґрунтовну попередню роботу з учнями задля їхньої готовності до сприйняття вербальної та візуальної інформації, передбаченої запланованим маршрутом. Задля підвищення фахового інтересу й допитливості екскурсантів викладачі-предметники організували кілька тематичних лекцій, супроводжуваних тогочасними технічними засобами візуалізації картин / світлин. Зокрема, викладач фізики Д. Ізвеков підготував спеціальну доповідь «Про нафту». Екскурсанти прослухали повідомлення про облаштування доменних печей, огляд яких планували, також про природу Дніпра, степової України, Криму й Чорного моря. Викладач історії М. Лятошинський прочитав лекції про історію Кавказу, викладач географії М. Черкунов — про Військово-Грузинський шлях,

³³ Посадський-Духовський Іван Васильович (1850–1912) — дійсний статський радник; директор Сумського реального училища; 1892–1903 рр. — директор Першої чоловічої гімназії Києва і голова педагогічної ради Київської жіночої міністерської гімназії; пізніше — помічник помічника Варшавського навчального округу.

³⁴ Ізвеков Дмитро Петрович (1849 — не раніше 1909) — педагог, громадський діяч; випускник фізико-математичного факультету Київського університету (1874); 1874–1908 — учитель математики та фізики Першої чоловічої гімназії Києва; 1894–1908 — член і касир ощадно-позичкової каси службовців гімназії. У 1908–1909 — голова педагогічної ради жіночої гімназії В.А. Жеребцової. З 1882 р. — член фізико-математичного товариства, комісії народних читань, Київського товариства грамотності; брав активну участь в облаштуванні «Народного дому».

³⁵ Див. детальн.: Екскурсія на Кавказ и в Крым учеников Киевской 1-й гимназии в 1901 г. / под ред. И.В. Посадского. Киев: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерева, 1901. 120 с.

³⁶ Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 году / ред. И. Попов. Санкт-Петербург: Тип. Г.А. Бернштейна, 1903. С. 250–251, 308–309, 334–335, 354–355.

³⁷ Список фабрик и заводов Европейской России. С. 274.

викладачі російської літератури — про поетів (Пушкіна, Лермонтова), з якими були пов'язані Крим і Кавказ.

Під час тривалої освітньої мандрівки до обов'язків екскурсантів — учнів Першої чоловічої гімназії Києва — входило ведення щоденника подорожі, що безумовно розвивало їхні навички систематизації власних спостережень. Додатковим чинником заохочення молоді до ретельної фіксації своїх вражень, цікавих споглядань і думок стало анонсування адміністрацією гімназії підготовки спеціального видання за підсумками навчальної екскурсії, до якого планували включити їхні подорожні нотатки.

Спеціалізовані освітні екскурсії проводилися з метою професіоналізації учнівської молоді модерної доби, а також поглиблення та унаочнення практичних знань з конкретної тематики природничих наук (фізики, хімії, біології, комерційної / економічної географії тощо). На початку 20 ст. окремі освітні заклади, зокрема Київське комерційне училище, започатковують новачки щодо включення предметних екскурсій до навчальної програми певних дисциплін. Таким дидактичним заходом реалізовували не лише попередню підготовку здобувачів освіти до сприйняття об'єктів майбутнього огляду, зокрема через поглиблення знаннєвого компонента, а й формували зацікавленість юних екскурсантів, а також ґрунт їхньої практичної допитливості під час візуального обстеження визначених фабрично-заводських підприємств чи окремих технологічних процесів на них.

Реалізація планів щодо ознайомлення здобувачів освіти з конкретним виробництвом потребувала копійки підготовчої роботи з боку ініціатора — викладач(а)/ів і керівництва навчального закладу. Підготовка учнівської екскурсії обов'язково включала створення групи відповідальних осіб у закладі з її проведення, оформлення відповідного дозволу вищої відомчої адміністрації (у разі, якщо освітній заклад був підпорядкований Міністерству народної освіти, такою інстанцією виступав попечитель навчального округу, до канцелярії якого зверталися). Викладач-ініціатор мав попередньо узгодити візит із керівництвом фабрично-заводського підприємства, відвідання якого планували з учнями. Представники підприємства так само готувалися до прийому екскурсантів, виділяли спеціального фахівця для їхнього супроводу, узгоджували план майбутньої екскурсії та конкретні виробничі потужності до показу.

Одним із таких ініціаторів був директор Кременчуцького Олександрівського реального училища К. Карпінський, який з часу призначення на посаду всіляко поширював практику навчальних візитів вихованців на місцеві й регіональні фабрично-заводські виробництва.

Саме за його підтримки у жовтні 1903 р. учні VII класу під керівництвом викладача математики Пантелеймонова здійснили освітню екскурсію до м. Кам'янське Катеринославської губернії. Там вони побували на Дніпровському металургійному заводі Південно-Російського металургійного товариства. На 1903 р. устаткування зазначеного індустріального підприємства включало 212 парових машин потужністю 28 434 кінських сил і 3 локомотиви³⁸, що виробляли енергії на 75 кінських сил. Промислові процеси на металургійному заводі забезпечувала значна чисельність робітників: роботу доменних печей обслуговували 829 осіб, виготовлення сталі — 3112 осіб, решту технічних виробництв — 1020 осіб. Загальний склад найманих робітників разом із чорноробами становив 6 346 осіб³⁹.

Наведена характеристика Дніпровського металургійного заводу м. Кам'янське допомагає певним чином реконструювати враження прибулих із Кременчука учнів-реалістів, які наживо змогли спостерігати складні та енергоємні технологічні процеси індустріального виробництва⁴⁰. Маємо констатувати, що за усталеною практикою заводська адміністрація не лише належно організувала ознайомчу екскурсію на виробництво, а й подбала про харчування учнівської групи, яку пригостили обідом і чаєм.

Ознайомлення з фабрично-заводським виробництвом учениць жіночих закладів освіти. Попри гендерну сепарованість середньої, вищої та професійної освіти в Україні імперської доби, навчальні екскурсії на початку 20 ст. організовували також і для здобувачок освіти жіночих навчальних закладів. Так, на початку грудня 1901 р. учениці випускного класу Жіночої торгової школи імені М. Терещенка в супроводі інспектора закладу, викладача й учительки, відвідали парову фабрику шоколаду та цукерок акціонерного товариства «Валентин Єфімов». Зазначене фабричне виробництво з виготовлення шоколаду і цукерок розпочало діяльність 1897 р., розташовувалося у с. Деміївка Київського повіту (нині — у межах Києва). Потужне підприємство харчової промисловості, оснащене паровими двигунами, на 1900 р. виготовляло печива на 10 000 руб., цукерок — 182 000 руб., какао — 24 000 руб., варення — 28 400 руб. Щорічний обсяг готової продукції становив 244 400 руб. Чисельність найманих робітників на фабриці шоколаду і цукерок АТ «Валентин Єфімов» дорівнювала 145 особам⁴¹.

³⁸ Локомотив — транспортний засіб або компактний пересувний паровий двигун для сільськогосподарських потреб та виробництва електроенергії у польових умовах.

³⁹ Сборник статистических сведений... С. 274–275.

⁴⁰ Кременчуг (Корреспондент «Киевлянина»). Киевлянин. 1903. 26 октября. № 296. С. 5.

⁴¹ Список фабрик и заводов Европейской России. С. 532.

Відзначимо належний рівень організації освітньої екскурсії на фабричне виробництво. До с. Деміївка учениць торгової школи імені М. Терещенка доставив спеціальний вагон, наданий у розпорядження екскурсанток управління міських шляхів. Огляд підприємства відбувся у супроводі директора-розпорядника фабрики А. Вюрглера й відповідального керуючого Шанца. Вони детально пояснили ученицями технологічні процеси у всіх цехах фабрики (карамельному, цукерковому, шоколадному, мармеладному, фруктовому), ознайомили з тонкощами смаків, особливостями фасування та пакування готової продукції. Не минули візиту до парового відділення фабричного виробництва, експедиції та контори адміністрації.

Ознайомлення з роботою фабрики шоколаду й цукерок викликало неабиякий інтерес відвідувачок, які уважно слухали пояснення керівництва й наживо спостерігали виробничі процеси. Найбільше вразила учениць навкружна чистота в оглянутих фабричних приміщеннях і охайний зовнішній вигляд найманих робітників. Насамкінець освітньої екскурсії учениць випускного класу Київської жіночої торгової школи імені М. Терещенка на фабричне виробництво його адміністрація запропонувала відвідувачкам смакування шоколаду. Незабутні дівочі враження від візиту доповнив дарунок кожній екскурсантці — пакунок цукерок від фабрики шоколаду й цукерок АТ «Валентин Єфімов». Комітет товариства поширення комерційної освіти Києва, який був засновником Київської жіночої торгової школи імені М. Терещенка, визнав за необхідне не лише поінформувати громадськість про реалізовану практико-орієнтовану освітню екскурсію для здобувачок освіти, а й публічно засвідчити вдячність керівництву фабрики за надану можливість ознайомлення з повсякденням виробничого підприємства⁴².

Популярність освітніх екскурсій на фабрично-заводські виробництва як дієвого дидактичного засобу початку 20 ст. зумовила їх поширення в жіночій гімназійній освіті України. Розглянемо змістовий складник таких заходів на прикладі навчальних візитів гімназисток Київського навчального округу.

Педагогічна рада Київської жіночої гімназії М. Левандовської констатувала важливе освітньо-виховне значення навчальних екскурсій, з огляду на що адміністрація і викладачі закладу щороку докладали зусиль для реалізації таких заходів. У жіночій гімназії усталилася практика планування на навчальний рік кількох предметних екскурсій, а також однієї більш складної за завданнями й тривалішої за часом мандрівки,

цілями яких було розширення загального кругозору й поглиблення інтелектуального потенціалу учениць. Так, програма закордонної освітньої екскурсії гімназисток VIII (педагогічного) класу гімназії М. Левандовської передбачала подорож маршрутом Київ — Варшава — Берлін — Дрезден — Мейсен — Саксонська Швейцарія. Вона була реалізована 8–29 червня 1912 р. під керівництвом начальниці гімназії. Ціллю довготривалої подорожі було ознайомлення учениць з Берліном — центром бурхливого економічного розвитку, модерними культурними здобутками й історичною спадщиною Німеччини, а також живописною природою різних європейських локацій.

Зауважимо, що з поля зору організаторів закордонного візиту гімназисток не випав огляд промислових виробництв Європи. Зокрема, 20 червня 1912 р. відбулася денна подорож гімназисток до Мейсена, стародавнього німецького міста, з якого вело початок саксонське королівство. Під час екскурсії допитливі учениці мали можливість побачити на власні очі місцеву фарфорову фабрику, широковідому своєю якісною порцеляною. Зазначена фабрика, заснована в 1710 р.⁴³, була першою порцеляновою мануфактурою в Європі («коліска європейської порцеляни»). Гімназистки не лише ознайомилися з потужним фабричним виробництвом, а й отримали детальні пояснення технологічних процесів від їхнього гідя зі службовців промислового підприємства⁴⁴.

Маємо констатувати, що такі освітні екскурсії реалізовували не лише адміністрація і педагоги навчальних закладів великих міст України. Широкий спектр позакласних просвітницьких заходів для здобувачок освіти пропонували в жіночих гімназіях губернських і повітових міст Київського навчального округу. Протягом 1911–1912 н. р. у Полтавській жіночій гімназії А. Вахніної було організовано низку освітніх екскурсій для учениць на промислові виробництва. Зокрема, упродовж листопада й грудня гімназистки під керівництвом вчительки природничої історії Н. Брояковської в супроводі класних доглядачок оглянули паровий млин, миловарний завод, тютюнову та мануфактурну фабрики з метою ознайомлення з виробничими процесами на місцевих підприємствах. Схожі заходи влаштовували також у Полтавській жіночій гімназії М. Павелко: учениці IV та V класів за керівництва викладачки природничої історії відвідали макаронну фабрику й миловарний завод⁴⁵.

⁴³ Решетньова Г.О. Майсенська порцеляна в українських колекціях. До питань термінології та періодизації. *Art and Design*. 2019. Вып. 2. С. 135.

⁴⁴ Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1912 год. Киев: Тип. И.Н. Кушнарева, 1913. С. 144.

⁴⁵ Там же. С. 176.

⁴² Образовательные экскурсии. *Киевлянин*. 1901. 9 декабря. № 310. С. 3.

Модерна доба в Україні позначена вагомим зростанням підприємств цукрового виробництва (про це вже йшлося вище), що зумовило суттєву зацікавленість громадськості щодо заводських потужностей і рівня їхньої технологічності. Як свідчать матеріали, навчально-ознайомчі екскурсії на цукрові заводи регіону стають типовою формою просвітницьких заходів у різних освітніх закладах, зокрема й у жіночих гімназіях Київського навчального округу. Так, у вересні 1912 р. учениці лубенської Олександрівської жіночої гімназії під керівництвом начальниці закладу О.О. Костецької, у супроводі двох вчителок і класної доглядачки, здійснили освітню екскурсію на місцевий цукровий завод. Нами встановлено, що в околицях Лубен діяло лише одне таке виробництво — АТ «Оріховський цукровий завод», розташований на хуторі Оріховщина Лубенського повіту (поблизу залізничної станції Ромодан), заснований 1909 р. Виробничі потужності цукрового заводу були обладнані паровими двигунами в 355 кінських сил⁴⁶.

Примітно, що адміністрація та педагоги жіночої середньої школи, плануючи освітні екскурсії для учениць закладів, керувалися планами й програмами візитів за пропонованою дидактичною моделлю без урахування особливостей гендеру⁴⁷. Вихованок гімназій так само знайомили з фабрично-заводськими підприємствами й новітньою технічною інфраструктурою міського господарства.

Приміром, 27 квітня 1912 р. учениці VI класу Бердичівської жіночої гімназії В. Усаневич під керівництвом начальниці гімназії та в супроводі класної доглядачки здійснили екскурсію на місцевий чавуноливарний і машинобудівний завод⁴⁸. Ймовірно, йдеться про підприємство, створене у 1880 р. Л. Плахецьким, яке з часом (1897) було реорганізовано на акціонерне товариство «Прогрес». На 1913 р. Бердичівський машинобудівний завод був обладнаний 5 паровими двигунами в 150 кінських сил; випускав готової продукції на 516 000 руб.; чисельність найманих робітників становила 245 осіб⁴⁹.

У Проскурівській жіночій гімназії Н. Хар'юзової об'єктом огляду в освітній екскурсії стала міська електростанція, куди під керівництвом викладача фізики завітали учениці VII класу. Навчальна програма заходу, попередньо розроблена педагогом-предметником, включала не лише демонстрування роботи динамо-машини, а й ґрунтовне пояснення викладачем облаштування та послідовності технологічних процесів

електричної станції. Продуктивність освітньої екскурсії забезпечили як унаочнення складних механізмів динамо-машини в дії, так і поглиблення розуміння форм перетворення енергії.

Адміністрація Уманської жіночої гімназії сприяла навчальній екскурсії вихованок випускного класу до Христинівки з метою ознайомлення з будовою паровозів та їхніх окремих механізмів. У Могилів-Подільській жіночій гімназії протягом березня 1912 р. реалізували кілька освітніх екскурсій для учениць, під час яких вони оглянули впорядкування пароплава, а також місцевих миловарного й пивоварного заводів⁵⁰. Зазвичай керівниками таких освітньо-пізнавальних мандрівок виступали викладачі фізики з допомогою виховного персоналу закладів (класних доглядачок).

Керівництво й педагоги освітніх закладів, зокрема, використовували локальні природні ресурси, підприємства, технічні споруди й новітні виробництва з метою організації ознайомчих екскурсій для учнівського контингенту. Приміром, для гімназисток Черкас можливості креативних навчальних мандрівок визначила потужна водна артерія України — Дніпро, на правому березі якої було розташоване повітове місто Київської губернії.

Учениці старших класів Черкаської жіночої гімназії на початку вересня 1912 р. здійснили освітню екскурсію пароплавом «Варяг» до залізничного мосту через Дніпро, що зводили на той час. Гідом був інженер М. Сатін, який безоплатно забезпечив судно для навчальної подорожі та впродовж неї давав ученицям пояснення щодо нових споруд мосту, їхніх технічних специфікацій (ваги, вартості, сили опору). Під час візиту до будівництва гімназистки на власні очі побачили встановлення ферм на кесонах, зведення яких вони оглядали минулого року, отже, поглибили розуміння про поступальність техніко-експлуатаційних робіт. Опісля навчально-практичної складової освітньої мандрівки учениці мали дозвілля на свіжому повітрі та розважалися на березі Дніпра.

Припускаємо, що розголос про цікавий навчально-практичний захід поширився серед міської громади Черкас, оскільки навесні до такого заходу вдалася й адміністрація жіночої гімназії А. Самойловської. У травні гімназистки IV–VII класів мали освітню прогулянку пароплавом у супроводі інженера Сергєєва, який наочно пояснив ученицям технологічні особливості будівництва мосту через Дніпро, зокрема зведення биків, встановлення та кріплення ферм тощо. Змістовна мандрівка не лише сприяла новим захопливим враженням гімназисток, які милувалися картиною весняного розливу Дніпра,

⁴⁶ Фабрики и заводы всей России: Сведения о 31, 523 фабриках и заводах. Киев: Тип. Л.М. Фиш, 1913. С. 976.

⁴⁷ Школьные экскурсии... С. 55.

⁴⁸ Отчет попечителя... С. 103.

⁴⁹ Фабрики и заводы... С. 114.

⁵⁰ Отчет попечителя... С. 158.

величною панорамою інженерних конструкцій нового мосту, а й розширенню загальної обізнаності дівчат початку 20 ст. з новачками індустріальної доби.

Учнівські освітні екскурсії надавали керівництву навчальних закладів приводи до обговорення здобутків і проблем їх реалізації, подальшого вдосконалення навчальної програми й методичних прийомів. Приміром, голова педагогічної ради Київської жіночої гімназії О. Титаренко нарікав, що значна кількість освітніх закладів у місті та відсутність узгодженого спільного плану екскурсійних заходів суттєво ускладнювали організацію навчальних візитів, особливо на заводи, фабрики, електричну й трамвайну станції Києва. Причину такої ситуації він убачав в обтяженні адміністрації виробничих підприємств постійним потоком відвідувачів, які представляли різні навчальні заклади⁵¹. Виходом мала стати координація просвітницької екскурсійної роботи в межах міста й регіону.

Було розроблено й апробовано зразок екскурсійного плану середньої школи, яким педагогам пропонували керуватися. Зокрема, для опанування дисципліни «Комерційна географія» було передбачено візити учнів VII класу на прядильну / ткацьку фабрику задля ознайомлення з виробництвом⁵². Для учнів VIII (випускного) класу планували 8 річних освітніх екскурсій, 4 з яких узгоджували з викладанням дисципліни «Товарознавство», метою чого визначили обізнаність з різними типами виробництв. Планували також візит здобувачів освіти до центральних / регіональних установ торгівлі та промисловості (банку, біржі, поштамту, митниці тощо) за темою «Ретроспектива економічної політики: складність і різноманіття сучасного економічного життя, заснованого на деталізованому поділі праці»⁵³.

Підсумовуючи потенціал освітніх екскурсій учнівської молоді на фабрично-заводські виробництва модерної доби, маємо констатувати, що вони сприяли інформуванню знань юнацтва про історію підприємств; демонстрації переваг

наукової організації праці, з'ясуванню перебігу технологічних процесів конкретних виробництв, візуалізації інженерно-технічних і найманих робітників, зайнятих у спеціальних цехах й окремих ділянках виробничого процесу. Чималим був етичний потенціал освітніх екскурсій в аспекті поглиблення учнівської допитливості, естетичних почуттів і громадських інтересів нових поколінь. Простота й природність взаємин в освітніх подорожах сприяли кращому порозумінню суб'єктів навчання, щирості у виявленні їхньої індивідуальності, та, найголовніше, спільності побуту й проживання поглиблювали навички екскурсанта(ів)/ок щодо самодисципліни, колективізму, взаємоповаги. У престижних освітніх закладах навчальні екскурсії ставали для їхніх вихован(ців)/ок першими кроками до самостійності та осмислення соціальної дійсності навкружного життя.

Маємо відзначити обопільну зацікавленість у такій формі співпраці, як освітні практико-орієнтовані екскурсії фахових навчальних закладів і керівництва промислових підприємств України індустріальної епохи. Суб'єкти освітнього процесу в такий спосіб налагоджували зв'язок із навкружним життям і забезпечували ґрунтовність практичної підготовки з фізико-математичних та природничих дисциплін; для власників і керівників фабрично-заводських виробництв учнівські екскурсії ставали майданчиком для оприявлення своїх здобутків, додаткового інформування місцевої громадськості, підвищення власного іміджу й конкурентоздатності, а також можливістю для реалізації соціального патронажу й благодійних проектів у сфері підтримки учнівської молоді.

Безперечно, за лаштунками освітніх екскурсій на виробництва лишалися певні складники повсякдення фабрично-заводських робітників і службовців підприємств, умови й обставини їхнього побуту, дозвілля і організації відпочинку. Чимало важливих констант, як-то: умови і безпека праці, виробничі нормативи й практика їхнього застосування, взаємовідносини між адміністрацією та колективом найманих працівників, стиль керівництва, система заохочень і стягнень на підприємствах, були прихованими від очей сторонніх відвідувачів, якими ставали екскурсанти освітніх закладів України модерної доби.

⁵¹ Бетлій О.В. Учнівські екскурсії... С. 38.

⁵² Екскурсионный план... С. 56.

⁵³ Там же. С. 57.

REFERENCES

- Betlii, O. (2015). Uchnivski ekskursii po Kyievu v roky Pershoi Svitovoi viiny. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Istorychni Nauky*, 169, 35–41 [in Ukrainian].
- Drach, O. (2021). «Dokorinna reorhanizatsiia...»: popechytel M. I. Pyrohov (1858–1861) i zakhody vdoskonalennia fakhovosti vchyteliv Kyivskoho navchalnoho okruhu [“Radical Reorganization...”: M. I. Pyrohov as Trustee (1858–1861) and Measures in Improving Professionalism of Teachers of Kyiv Educational District]. *Kyiv Historical Studies*, 2, 6–14 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

- Hrybanova, S. (2012). Materialy periodychnykh vydan yak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursiinoi spravy v Ukraini v druhii polovyni XIX — na pochatku XX st., *Kraieznavstvo*, 2, 103–111 [in Ukrainian].
- Kalinin, I. (2024). Istorychni ekskursii himnazystiv cholovichykh himnazii Kyieva u modernu dobu [Historical Excursions of Male Gymnasium Students in Kyiv in the Modern Era]. *Ethnic History of European Nations*, 74, 149–159 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.74.15>
- Kalinin, I. (2025). Stanovlennia ekskursiinoi diialnosti v cholovichykh himnaziakh modernoi doby v konteksti povsiakdennia [The Formation of Excursion Activities in Men's Gymnasiums of the Modern Era In the Context of Everyday Life]. *Ethnic History of European Nations*, 76, 64–75 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2025.75.09>
- Krivososov, T. (1910). «*Na pomoshch molodezhi*»: *Sbornik statei, pisem i zametok o studencheskoi nuzhde i samoubiistvakh uchashchikhsia*. Kiev: Tip. S.G. Sliusarevskogo [in Russian].
- Lisovyi: prychna nyzkoho vstupu na inzhenerni spetsialnosti — v shkoli. (2025). [Osvita.ua], *Serednia Osvita* [in Ukrainian].
<https://osvita.ua/school/95592>
- Narovlianskyi, O. (2017). Ekskursii v systemi vitchyznianoï osvity ta vykhovannia (XIX — pochatok XX stolittia). *Istoryko-Pedahohichni Almanakh*, 2, 26–30 [in Ukrainian].
- Popov, I. (Ed.). (1903). *Sbornik statisticheskikh svedenii o gornozavodskoi promyshlennosti Rossii v 1900 godu*. St Petersburg: Tip. G. A. Bernsteina [in Russian].
- Popov, I. (Ed.). (1906). *Sbornik statisticheskikh svedenii o gornozavodskoi promyshlennosti Rossii v 1903 godu*. St Petersburg: Tip. G. A. Bernsteina [in Russian].
- Posadskii, I. (Ed.). (1901). *Ekskursiia na Kavkaz i v Krym uchenikov Kievskoi 1-i gimnazii v 1901 g.* Kiev: Tip. T-va I.N. Kushnereva [in Russian].
- Raykov, B. (Ed.). (1910). *Shkolnye ekskursii, ikh znachenie i organizatsiia: sbornik statei*. St Petersburg: Tip. B. M. Volfa [in Russian].
- Reshetnova, H. (2019). Maisenska portseliana v ukrainskykh kolektsiakh. Do pytan terminolohii ta periodyzatsii. *Art and Design*, 2, 134–143 [in Ukrainian].
<https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/14668>
- Rybnikov, N. (1916). *Idealy gimnazistok*. Moscow: Tip. Mysl [in Russian].
- Smolii, Yu. (2012). Kakhelnyi i maiolikovy zavod Yosafata Andzheiovskoho v Kyievi: vlasnyky, vyrobnytstvo, katalogy. *Studii Mystetstvoznavchi*, 4, 158–173 [in Ukrainian].
<http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000654113>
- Smolii, V. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy* (Vol. 2). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Varzar, V. (Ed.). (1912). *Spisok fabrik i zavodov Rossiiskoi imperii*. St Petersburg: Tip. V. Kirshbauma [in Russian].
- Vernadskiy, V. (2001). Pisma o vysshem obrazovanii v Rossii. *Rehionalni perspektyvy*, 1(14), 3–7 [in Russian].
- Zakharin, S. (2025). Chy vynna shkola, shcho «inzhenerni» spetsialnosti vtratyly populiarnist? [Osvita.ua]. *Blohy* [in Ukrainian].
<https://osvita.ua/blogs/95610>

Дата надходження до редакції: 09.10.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 25.10.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 InternationalCC BY-NC-SA 4.0)